

AGNIESZKA BARTOSZEWICZ
Uniwersytet Warszawski
Wydział Historii
ORCID: 0000-0002-5282-2933

Kultura prawa w późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej Warszawie*

Słowa kluczowe: kultura prawa, Stara Warszawa, prawo niemieckie, XV w., XVI w., rada miejska, ława sądowa

Keywords: legal culture, Old Warsaw, Magdeburg law, 15th century, 16th century, town council, lay judges' bench

Średniowieczna i nowożytna Warszawa, jej mieszkańcy i organizacja miejska, w tym instytucje prawa niemieckiego, były już wielokrotnie przedmiotem studiów, dyskusji i polemik¹. Niewiele uwagi poświęcano jednak do tej pory kulturze prawa mieszczan warszawskich². Przygotowana niedawno edycja ksiąg ławniczych Starej Warszawy z lat 1453–1535³ stała się zatem doskonałą okazją do przyjrzenia się funkcjonowaniu prawa niemieckiego i działalności związanych z nim instytucji, znajomości różnych systemów prawnych, przepisów i procedur sądowych, a także przemian w tym zakresie zachodzących na przełomie średniowiecza i nowożytności⁴.

* Prowadzone badania nad kulturą prawa mieszczan Starej Warszawy miałam okazję zaprezentować na seminariach mediewistycznych we Lwowie (Wydział Humanistyczny Ukraińskiego Katolickiego Uniwersytetu) i Warszawie (Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, seminarium prowadzone przez profesorów Jerzego Pysiaka i Pawła Żmudzkiego). W tym miejscu chcę gorąco podziękować za wszystkie uwagi i dyskusję nad niniejszym tekstem.

¹ Wciąż fundamentalne znaczenie mają pod tym względem trzy zeszyty „Studiów Warszawskich” poświęcone Warszawie średniowiecznej i nowożytnej: t. XIII (1972), XIX (1975), XXIV (1977) oraz jeden z tomów „Rocznika Warszawskiego” (t. XXXVI, 2008) zawierający materiały z sesji naukowej poświęconej warszawskim władzom samorządowym. Omówienia literatury przedmiotu poświęconej rozwojowi przestrzennemu Warszawy i strukturze zawodowej jej mieszkańców dokonał ostatnio Krzysztof Mrozowski, MROZOWSKI 2020, zwł. s. 14–18. Cf. też SAMSONOWICZ 2015, s. 11–18.

² Najważniejszymi pracami pozostają wciąż artykuły Marka Sędko: SĘDEK 1972; SĘDEK 1974; SĘDEK 1975.

³ KŁ SW 2020a; KŁ SW 2020b; KŁ SW 2020c; KŁ SW 2020d. Okres wyznaczony przez ten materiał źródłowy stanowi granice chronologiczne prezentowanych tu badań.

⁴ W polskiej literaturze historyczno-prawnej wciąż najważniejszym punktem odniesienia dla badań nad kulturą prawa XV–XV w. są prace Stanisława Estreichera (ESTREICHER 1931) i Stanisława Russockiego (RUSSOCKI 1986). Podsumowanie dotychczasowego stanu badań m.in. BORKOWSKA-

AGLOMERACJA WARSZAWSKA W XV–XVI W.

Mówiąc o średniowiecznej czy wczesnonowożytnej Warszawie, musimy zdawać sobie sprawę z niejednorodnej struktury tego ośrodka miejskiego. W interesującym nas okresie mamy do czynienia z aglomeracją, w której skład wchodziły dwa miasta lokowane na prawie niemieckim: Stara Warszawa i Nowa Warszawa oraz przedmieścia podlegające jurysdykcji władz Starej Warszawy. Ponadto trzeba pamiętać, że rozległe grunty sąsiadujące z przedmieściami, a także nieruchomości bądź ich kompleksy w granicach murów miejskich posiadali książęta mazowieccy oraz Kościół i szlachta⁵.

Wiodącą rolę odgrywała otoczona murami miejskimi Stara Warszawa, na której najczęściej skupia się uwaga badaczy dziejów miasta. W drugiej połowie XV i XVI w. przeżywała ona okres dynamicznego rozwoju, systematycznie powiększała się zarówno liczba mieszkańców, jak i rosło znaczenie gospodarcze miasta pełniącego istotną rolę w handlu futrami, zbożem, drewnem i solą⁶. Nie można także zapominać o funkcjach administracyjnych ośrodka. Warszawa stanowiła siedzibę urzędów grodzkiego i ziemskiego ziemi warszawskiej, była największym miastem na Mazowszu, pozostającym do 1526 r. lennem Królestwa Polskiego. Warszawski zamek uznaje się za jedną z najważniejszych rezydencji książąt mazowieckich. Ponadto od 1398 r. Warszawa pełniła rolę stolicy archidiaconatu, a zatem centrum administracji kościelnej i kultu dla stosunkowo pokaźnego obszaru, stanowiącego w dużym stopniu autonomiczną część diecezji poznańskiej⁷. Mimo to w skali całego Królestwa Polskiego przez cały badany okres zaliczała się jednak do grupy miast średnich, mających około dwóch–trzech tysięcy mieszkańców⁸. Lokowana później, w 1408 r., niemająca murów miejskich Nowa Warszawa należała do kategorii ośrodków małych, o agrarno-rzemieślniczym charakterze, zamieszkiwanych przez nie więcej niż tysiąc osób⁹.

LOKACJA NA PRAWIE MIEJSKIM

Zagadnienie nadania Warszawie, późniejszej Starej Warszawie, praw miejskich było przez długi okres czasu przedmiotem licznych polemik. Obecnie dość powszechnie przyjmuje się, że miasto zostało lokowane na prawie chełmińskim ok. 1300 r.

-BAGIEŃSKA 2000, s. 61–66. Z literatury zachodnioeuropejskiej warto wymienić: NELKEN 2004; RUDOLPH 2004.

⁵ Szczegółowo na ten temat pisze Krzysztof Mrozowski, MROZOWSKI 2020, s. 28–41, tam też wcześniejsza literatura przedmiotu.

⁶ SAMSONOWICZ 1975, s. 9–31.

⁷ WYSOCKI 1975, s. 239–241. Na temat miejsca archidiaconatu warszawskiego w strukturach administracyjnych diecezji poznańskiej vide ostatnio JUREK 2018, s. 230–233.

⁸ BOGUĆKA, SAMSONOWICZ 1986, s. 117.

⁹ KOCZOROWSKA-PIELIŃSKA 1958, s. 296–310.

Wiadomo, że w czasie procesu polsko-krzyżackiego w 1339 r. funkcjonowało jako rozwinięty ośrodek, otoczony murami i zarządzany przez wójta i jego zastępcę. W czerwcu 1413 r. książę Janusz I potwierdził posiadane przez Warszawę prawo chełmińskie, określając w tym przywileju kompetencje sądowe miasta i postanawiając, że do mieszczan warszawskich należy sądownictwo „we wszystkich sprawach tak wielkich, jak i małych, mianowicie o kradzież, zabójstwo, podpalenia, okaleczenie, gwałt, nierząd fałszowanie miar objętości, ciężaru i wagi i inne postęпки, jakkolwiek byłyby one określane”, sprawowane przez sąd miejski (*iudicium bannitum*)¹⁰. W tym czasie trwał już proces powstawania organizacji miejskiej w Nowej Warszawie zapoczątkowany przez przywilej wystawiony przez księcia Janusza I w 1408 r.¹¹

USTRÓJ MIEJSKI

Prawo chełmińskie opierało na tych samych zasadach prawa zwyczajowego, z których wyrosła także praktyka sądów Magdeburga, najpowszechniejszego wzoru ustrojowego dla miast położonych na terenie Królestwa Polskiego. Miasta znajdujące się na Mazowszu, przypomnijmy, pozostającego w stosunku lennym z Królestwem Polskim, na ogół jednak były lokowane na prawie chełmińskim¹². W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że najpoważniejsza różnica między systemem prawnym chełmińskim a magdeburskim polegała na odmiennych zasadach dziedziczenia majątku zaczerpniętych z prawa flamandzkiego: równouprawnieniu obu płci i wspólnocie majątkowej małżonków¹³.

Podstawą funkcjonowania prawa chełmińskiego był przywilej mistrza krajowego Hermana von Balk z 1233 r., na mocy którego rada miasta Chełmna stała się sądem wyższym prawa niemieckiego¹⁴, w 1459 r. jednak rolę tę przejęła rada miejska Torunia rozwijającego się bardziej dynamicznie niż Chełmno¹⁵. Śladem wcześniejszych bliskich relacji Warszawy z Toruniem, z końca XIV i początku XV w. jest zarówno korespondencja zachowana w archiwum toruńskim, jak i wzmianki w tamtejszych księgach miejskich świadczące o żywych kontaktach gospodarczych i rodzinnych¹⁶. Uznaje się, że od samego początku funkcjonowa-

¹⁰ WIERZBOWSKI 1913, nr 8.

¹¹ KŁNW. O okolicznościach wystawienia przywileju z 1408 r.: GRABOWSKI 2008. Pierwsza wzmianka o posiadaniu przez Warszawę prawa chełmińskiego pochodzi z dokumentu potwierdzającego darowiznę wsi Solec z 1382 r., GOŁEMBIOWSKI 1990, s. 284–287.

¹² Lista miast lokowanych na prawie chełmińskim: GOŁEMBIOWSKI 1990.

¹³ KAMIŃSKA 1980, s. 47; SĘDEK 1975, s. 228.

¹⁴ SĘDEK 1975, s. 227.

¹⁵ KAMIŃSKA 1980, s. 111.

¹⁶ AP Toruń, Katalog I, sygn. 370 a (1400 r.), 430 (1402 r.), 468a (1404 r.), 705 (1417 r.); Listy cechowe, sygn. 4012 (1396 r.), 4084 (1400 r.); KACZMARCZYK 1936, nr 172 (1386 r.), 326 (1389 r.), 570 (1402 r.), 832 (1409 r.).

nia prawa miejskiego w Starej Warszawie Toruń stanowił dla niej wzór rozwiązań ustrojowych¹⁷.

W badanym okresie podstawę ustroju miejskiego Starej Warszawy stanowiło zatem prawo chełmińskie, uzupełniane przez kolejne przywileje władców, wilkierze rajców warszawskich i orzeczenia rady toruńskiej. Przez cały okres średniowiecza w Starej Warszawie funkcjonowało wójtostwo dziedziczne. Pierwszym znanym z imienia wójtem warszawskim jest Bartłomiej występujący w aktach procesu polsko-krzyżackiego z 1339 r.¹⁸ W okresie objętym badaniami wójtostwo znajdowało się w rękach rodziny Pielgrzymowiców (od 1408 r.), a następnie Wilków¹⁹.

O radzie miejskiej Starej Warszawy po raz pierwszy wspomniano w dokumencie z 1376 r., w którym książę Janusz I nadał mieszczanom prawo wybudowania łaźni, pierwszy wykaz rajców pochodzi natomiast z 1381 r.²⁰ Rada, będąca najwyższym organem samorządu miejskiego, składała się z pięciu rajców i burmistrza. Od roku 1525 działała także, dość efemeryczna, jak twierdzi Krzysztof Mrozowski, stara rada, która — zgodnie z postanowieniem księcia Janusza III z tego roku — miała wraz z radą urzędującą współtworzyć organ odwoławczy od wyroków burmistrza miasta, określony mianem całej rady (*totum consilium*)²¹.

Połowa lat dwudziestych XVI w. była bardzo ważna dla rozwoju ustroju miejskiego Starej Warszawy. Na przełomie 1524 i 1525 r. doszło do wystąpienia mieszczan wymierzonego przeciwko władzom miasta. Następstwem tych wydarzeń był edykt wydany 27 marca 1525 przez księcia Janusza III, ustalający powstanie reprezentacji pospólstwa. W sierpniu tego roku dokument ten został anulowany, jednak kilka lat później ponownie nabrał mocy. W marcu kolejnego, 1526 r. zmarł bowiem Janusz III, ostatni z Piastów mazowieckich. Lenno mazowieckie zostało inkorporowane do Królestwa Polskiego. 11 stycznia 1530 król Polski Zygmunt I przywrócił postanowienia edyktu z 1525 r., co spowodowało rozpoczęcie procesu kształtowania się tzw. kolegium dwunastu mężów²². Powołana wówczas reprezentacja pospólstwa, której główną rolą było nadzorowanie miejskich finansów, miała jednak najpewniej charakter doraźny²³.

Trudno jest precyzyjnie określić czas ukształtowania się ławy miejskiej w Starej Warszawie, trzeba jednak przyjąć za prawdopodobne twierdzenie, że organ ten zaczął

¹⁷ Podsumowanie dyskusji na ten temat: SAMSONOWICZ 2015, s. 11–18.

¹⁸ *Lites* 1890, s. 92. Wzmianki o wójcie Bartłomieju zebrała SZACHERSKA 1981, s. 292–293. Podobnie: GRABOWSKI 2008, s. 69–70.

¹⁹ Szczegółowo na ten temat: SZACHERSKA 1981, s. 295–312.

²⁰ GRABOWSKI 2008, s. 67.

²¹ MROZOWSKI 2020, s. 143, przypis 578.

²² GRABOWSKI 2008, s. 71; MROZOWSKI 2020, s. 143, przyp. 579.

²³ „Właściwe kolegium 12 mężów powołano *ex communitate* dopiero w 1558 r. w celu rozstrzygnięcia bliżej nieokreślonych *negotiorum Reipublice Civitatis Antiquae Warschoviensis*”, MROZOWSKI 2020, s. 143, przypis 579.

funkcjonować wkrótce po przyjęciu prawa chełmińskiego²⁴. Warszawska ława liczyła najpierw siedmiu, a od co najmniej 1430 r. dwunastu ławników (*scabini*), obradom przewodniczył starszy określany jako *magister scabinorum* (*schepmagister*)²⁵.

Omawiając funkcjonowanie ustroju miejskiego Starej Warszawy, nie można pominąć kwestii funkcjonowania samorządów przedmiejskich, choć na ten temat zachowało się niewiele wzmianek źródłowych. Najwcześniejsza wzmianka na temat *virii seniores de Fretha* pochodzi już z 1466 r.²⁶ Późniejsze świadectwa potwierdzają funkcjonowanie dwóch odrębnych samorządów dla Freta i dla przedmieścia południowego²⁷.

ZNAJOMOŚĆ PRAWA I JEGO REGUŁ

Dla badania kultury prawnej mieszczan Starej Warszawy podstawowe znaczenie ma odpowiedź na pytanie o znajomość prawa niemieckiego i jego procedur wśród urzędników i pozostałych mieszczan występujących przed urzędami. W literaturze przedmiotu można spotkać się z twierdzeniem, że akt lokacji na prawie niemieckim często miał tylko formalne znaczenie. Rozumiano go jako przyznanie mieszkańcom przywilejów samorządowych, a obowiązujący na co dzień zwyczaj prawny nie miał wiele wspólnego z zasadami prawa, które zostało formalnie nadane w przywileju. Sugerowano, że wyroki ławników w większym stopniu opierały się na zwyczajowym prawie polskim, a także zdrowym rozsądku i praktyce życiowej niż na znajomości artykułów prawa czy precedensów sądowych²⁸. Jak zauważył Marek Sędek, specyficzna sytuacja panowała pod tym względem na Mazowszu, „gdyż w tej dzielnicy proces lokacji nie łączył się z napływem ludności niemieckiej, a przy lokowaniu wzorowano się zazwyczaj na ustroju Chełmna, które nie posiadało systematycznego opracowania przepisów prawnych [...]. Praktyka urzędów miejskich wzorowana więc była przede wszystkim na prawie ziemskim”²⁹. Nie kwestionując prawdziwości tych stwierdzeń w odniesieniu do większości ośrodków mazowieckich, trzeba jednak odnotować odmienną sytuację Warszawy ze względu na wspomniane wyżej związki z Toruniem, a także biegłe posługiwanie się językiem niemieckim przez warszawskie elity miejskie³⁰. Pamiętajmy również, że wzajemne oddziaływanie na siebie różnych systemów prawa stanowiło zjawisko obecne — w różnych konfiguracjach i w różnym natężeniu — na terenie całego Królestwa Polskiego i całej Europy.

²⁴ Tak stwierdza m.in. GRABOWSKI 2008, s. 70.

²⁵ WOLFF 1965, s. 13–14.

²⁶ KŁ SW 2020a, nr 916 (1466 r.).

²⁷ *seniores illius suburbii* (KR SW 1963, nr 958, 1512 r.); *senior Frete* (KR SW 1963, nr 1217, 1517 r.); *officiales de suburbio Warschoviensi* (KR SW 1963, nr 919, 1511 r.).

²⁸ SĘDEK 1974, s. 131; MATUSZEWSKI 1995, s. 74; SĘDEK 1975, s. 229.

²⁹ SĘDEK 1974, s. 131.

³⁰ BARTOSZEWICZ 2017, s. 208–211.

Mury miejskie nigdzie nie stanowiły granicy prawa — przeciwnie: po obu stronach miejskich fortyfikacji znajdowały się miejsca związane z jurysdykcją miejską, królewską (książęcą) i kościelną³¹.

Jeśli jednak uznamy za słuszną tezę o związkach pierwszych mieszczan warszawskich z Toruniem, to w przypadku Warszawy otrzymanie przywileju lokacyjnego oznaczało przyjęcie wzorów tego dobrze im znanego ośrodka miejskiego. Oczywiście ten dokument był jedynie elementem długotrwałego procesu lokacyjnego, formowania się samorządu, ustroju i kultury miejskiej. Musimy jednak dostrzegać rzeczywiste skutki otrzymania prawa miejskiego, czyli zapoczątkowanie funkcjonowania miasta i jego władz według zasad prawa niemieckiego, a także świadomość odrębności ustrojowej i podległości innemu systemowi prawnemu niż wiejscy sąsiedzi³².

O początkowym okresie funkcjonowania prawa miejskiego w Starej Warszawie właściwie nic nie wiadomo, jednak znajdująca się w aktach procesu polsko-krzyżackiego z 1339 r. wzmianka o Janie, pisarzu wójta warszawskiego Bartłomieja³³ może sugerować nie tylko funkcjonowanie sądu wójtowskiego, lecz także prowadzenie dokumentacji jego działań, może także pisemne zwracanie się o wyroki do sądu wyższego prawa niemieckiego. Najstarsza wzmianka o prowadzeniu księgi miejskiej jest natomiast znacznie późniejsza, ponieważ pochodzi dopiero z roku 1409³⁴. Przypomnijmy, że w 1408 r. książę Janusz I nadał prawo miejskie Nowej Warszawie, a pięć lat później odnowił przywilej chełmiński dla Starej Warszawy. Zbieżność tych wszystkich dat wydaje się być zatem nieprzypadkowa i wyznacza kolejny etap rozwoju świadomości prawnej mieszkańców Warszawy.

W zachowanych od 1427 r. zapiskach miejskich urzędów możemy z kolei obserwować wzrost roli pisma jako środka dowodowego i zatrudnianie coraz lepiej wykształconych pisarzy rejestrujących działania sądów miejskich. Ten materiał źródłowy, do tej pory analizowany pod tym kątem tylko w ograniczonym stopniu³⁵, pozwala poznać funkcjonowanie prawa chełmińskiego, a także relacje sądów miejskich i ich klientów z innymi systemami prawnymi obecnymi na terenie Starej Warszawy.

PRAWO CHEŁMIŃSKIE W STAREJ WARSZAWIE

Podstawowym sprawdzianem funkcjonowania prawa niemieckiego w konkretnym ośrodku miejskim jest praca jego urzędów miejskich i sposób jej rejestrowania. Księgi ławnicze Starej Warszawy pozwalają zaobserwować powtarzalny rytm

³¹ Cf. MROZOWSKI 2020, s. 41.

³² Więcej na ten temat: BARTOSZEWICZ 2017, s. 48–49.

³³ *Johannes scriptor advocati Warszoviensis, Lites* 1890, s. 137; GÓRSKI 1981, s. 49.

³⁴ Księga ta nie przetrwała do naszych czasów, GÓRSKI 1981, s. 57.

³⁵ Cytowane wyżej prace Marka Sędka powstały przede wszystkim w oparciu o materiał zawarty w księgach radzieckich.

posiedzeń sądowych różnego rodzaju. Sądy wielkie, podczas których obowiązywała przyspieszona procedura³⁶, określane najczęściej jako *iudicium magnum bannitum*, odbywały się trzy razy w roku, w piątki: w styczniu około święta Trzech Króli (6 stycznia), w kwietniu lub na początku maja oraz w październiku w okolicach dnia św. Jadwigi (15 października). Obrady sądu wielkiego kontynuowano w następnym dniu, w sobotę. Sądy zwykłe gajone (*iudicium bannitum*) miały miejsce, podobnie jak sądy wielkie, w piątki³⁷. W źródle widoczny jest przewidziany prawem dwutygodniowy rytm posiedzeń sądowych, aczkolwiek często następowały dłuższe przerwy. W księdze z lat 1453–1472 wielokrotnie możemy spotkać informacje o posiedzeniach sądowych, które nie przyniosły żadnego pisemnego efektu, a jedynie notkę „Nichil est actum” (*peractum*)³⁸. Dodajmy jeszcze, że w Starej Warszawie nie był przestrzegany nakaz przerwy w posiedzeniach sądowych w okresie Wielkiego Postu i Adwentu. Ława zbierała się zarówno w piątki przed niedzielami cyklu wielkopostnego, jak i w grudniu³⁹.

Od lat pięćdziesiątych XV w. coraz większą rolę pełniły w Starej Warszawie posiedzenia sądowe określane jako *iudicium emptum*⁴⁰ — sądy wykupione. Stanowiły one rodzaj sądów nadzwyczajnych, zwoływanych we wszystkie dni tygodnia z wyjątkiem niedziel. Często jako jedna ze stron występowali w nich przybysze⁴¹, w przypadku których pełniły one rolę sądów gościnnych (kilkakrotnie pojawia się zresztą określenie *iudicium hospitale emptum*⁴²). Zapewne w związku z taką, a nie inną funkcją sądów wykupionych określenia takie jak *iudicium hospitale* czy *neccesarium* pojawiają się w omawianym źródle tylko wyjątkowo⁴³.

Trudniejszym zadaniem jest odtworzenie rytmu pracy rady miejskiej Starej Warszawy. Można jednak z całym przekonaniem powiedzieć, że w interesującym nas okresie rajcy obradowali, podobnie jak ławnicy, w piątki⁴⁴. Noty sporządzone podczas tych cotygodniowych posiedzeń stanowią większość zapisek znajdujących się w aktach radzieckich. Podczas pozostałych dni tygodnia, poza niedzielami, rada jed-

³⁶ Co wyraźnie podkreślano we wpisach do akt: np. KŁ SW 2020b, nr 1560, 1568, 1573–1575 (1498 r.).

³⁷ Sądy zwykłe gajone obradowały w piątki także wielu innych miastach polskich, niezależnie od prawa, jakim się rządziły, BARTOSZEWICZ 2003, s. 209–218. O rytmie posiedzeń sądów ławniczych w Toruniu: KAMIŃSKA 1980, s. 77–83. Sądy zwykłe także odbywały się tu w piątki, ale możemy obserwować istotne różnice, np. w Toruniu nie odbywały się sądy wielkie. Cf. też KAMIŃSKA 1988, s. 33–37.

³⁸ Np. KŁ SW 2020a, s. 41, 45, 49, 55, 60, 63.

³⁹ KŁ SW 2020a, s. 11, 280, 487.

⁴⁰ Cf. KŁ SW 2020a, s. 195, 198 (1450 r.), 219 (1452 r.)

⁴¹ Np. KŁ SW 2020a, nr 988, 1002, 1040, 1047–1050.

⁴² KŁ SW 1916, s. 219 (1452 r.); KŁ SW 2020a, s. 98 (1458 r.), 110 (1459).

⁴³ KŁ SW 2020, s. 45 (1454 r.).

⁴⁴ KR SW 1963, *passim*. W Toruniu, zgodnie z uchwałą z 1480 r. dniem obrad rady była środa, KAMIŃSKA 1980, s. 75.

nak także się zbierała, w tym wypadku trudno jednak mówić o jakiegokolwiek regularności. Warto zauważyć, że wybory do rady odbywały się na ogół w dzień Katedry św. Piotra (22 lutego) lub w jego pobliżu, zgodnie z piętnastowiecznym wzorem toruńskim⁴⁵.

URZĘDY MIEJSKIE W STAREJ WARSZAWIE A „IUS CULMENSE”

Jednym z argumentów przemawiających za tezą o niewielkiej wiedzy warszawian na temat prawa niemieckiego i jego procedur jest brak wzmianek źródłowych o zbiorach praw znajdujących się w posiadaniu władz miejskich⁴⁶. Jeszcze w latach siedemdziesiątych XX w. w obronie kultury prawnej warszawskich mieszczan stanął Adam Wolff, przypominając, że milczenie źródeł nie oznacza, że rajcy żadnym kodeksem prawa chełmińskiego nie dysponowali⁴⁷. Nie można też zaprzeczyć, że świadomość obowiązywania na terenie miasta *ius Culmense* była powszechna. Sam termin — słowo *ius* z przymiotnikiem *Culmense* — regularnie pojawia się w zachowanych księgach sądowych. W okresie wcześniejszym wprawdzie niezbyt często: w najstarszej z zachowanych ksiąg ławniczych, z lat 1427–1453 — sześć razy w 1499 zapiskach⁴⁸, w kolejnej z lat 1453–1471 — raz na 1500 notek⁴⁹. Bardzo często padają natomiast — mniej konkretne — wyrażenia *ius civile*, *ius nostrum* lub samo *ius*, ewentualnie mający zbliżone znaczenie wyraz *consuetudo*. Popularność określenia *ius Culmense* wyraźnie wzrosła w ciągu drugiej dekady XVI w. W ostatnim z rejestrów objętym badaniami (z lat 1524–1535) pojawia się ono ponad dwadzieścia razy w 843 notach⁵⁰. Dodajmy, że przez cały interesujący nas okres regularnie występuje w aktach miejskich termin „prawo najwyższe” czy „wyższe” (*ius supremum*, *ius altius*)⁵¹, które może, choć nie musi, być tożsame z prawem chełmińskim. Ta prosta statystyka generuje różne uwagi i pytania. Bardzo trudno jest stwierdzić, jaki wpływ na nazewnictwo znajdujące się w księdze mieli miejscy pisarze. Czy zastosowana terminologia odzwierciedla ich wiedzę prawną czy jest powtórzeniem — a raczej

⁴⁵ Dopiero na początku XVI w. w Toruniu zaczęto wybierać rajców w czwartą niedzielę Wielkiego Postu (*Letare*), KAMIŃSKA 1980, s. 69. Szczegółowa lista dat wyborów rady Starej Warszawy: GRABOWSKI 2008, s. 68.

⁴⁶ O zbiorach prawa stanowiących podstawę funkcjonowania prawa chełmińskiego: KAMIŃSKA 1988, s. 40–41; cf. także KAMIŃSKA 1980, s. 46–48.

⁴⁷ WOLFF 1975, s. 236; ESTREICHER 1990, s. 145–156.

⁴⁸ KŁ SW 1916, nr 168, 497, 918, 926, 927, 1237.

⁴⁹ KŁ SW 2020a, nr 250.

⁵⁰ KŁ SW 2020d, nr 3559, 3567, 3640, 3697, 3708, 3710, 3867, 3869, 3922, 3960, 3992, 4006, 4011, 4017, 4024, 4135, 4137, 4141, 4160, 4164, 4165, 4173, 4202, 4217.

⁵¹ KŁ SW 1916, nr 40, 108; KŁ SW 2020a, nr 13, 35, 276, 296, 389, 439, 504, 552, 671, 721, 722, 736, 737, 804, 810, 1009, 1133, 1134, 1453; KŁ SW 2020b, nr 1648, 2374; KŁ SW 2020c, nr 2650, 2679, 2895, 2947, 3014, 3138; KŁ SW 2020d, nr 3452, 3578, 3604, 3985, 3997, 4020, 4133, 4137, 4226, 4232.

wiernym tłumaczeniem — słów, które padały podczas posiedzeń rajców i ławników? Czy *ius supremum*, podobnie jak często pojawiający się termin *ius civile* oznaczały konkretny system prawny, chełmiński czy coś innego? Jak rozumiano termin *consuetudo*?

Odpowiedź na te pytania nie jest łatwa, nie można jednak zaprzeczyć, że w Starej Warszawie zdawano sobie sprawę z odrębności zasad prawa chełmińskiego, zwłaszcza w wypadku tej najistotniejszej, dotyczącej prawa spadkowego. W zapisie jednej ze spraw związanych z dziedziczeniem majątku wyraźnie zostało powiedziane, że powinien on zostać podzielony „według naszego prawa miejskiego i prawa chełmińskiego” („iuxta ius nostrum civile et ius Colmense”)⁵². Przy okazji innego zapisu, kontraktu małżeńskiego, jeszcze dobitniej zaznaczono, że w przypadku wdowieństwa kobieta powinna otrzymać część majątku męża „iuxta ius Culmense prout et cetera probe mulieres habere solent”⁵³.

Jak już była mowa, zapiski w księgach ławniczych dowodzą, że w Starej Warszawie przestrzegano dosyć skrupulatnie kalendarza sądów ławniczych. Trzeba jednak zastanowić się nad znajomością poszczególnych procedur, które w świetle przepisów powinny być wykonywane podczas posiedzeń zarówno ławy, jak i rady. Zgodnie z przepisami prawa sąd ławniczy należało zacząć się od gajenia — swoistego przedstawienia, podczas którego wójt i ławnicy niczym aktorzy — odpowiednio ubrani i wyposażeni w stosowne rekwizyty⁵⁴ — mieli wygłaszać swoje kwestie⁵⁵. Podobnie było podczas wszystkich etapów procedury sądowej, od złożenia pozwu⁵⁶ po apelację⁵⁷. Specjalną oprawę i szczególne znaczenie wszędzie i zawsze miał ceremonial składania przysięgi⁵⁸.

Charakter ksiąg miejskich Starej Warszawy — poczynając od najstarszej zachowanej — świadczy o znajomości przepisów określających rytualne czynności towarzyszące działaniom rajców i ławników. Akta ławnicze z wpisami informującymi o zebraniach sądów gajonych, odbywających się w przewidzianych przez prawo terminach, pozwalają uznać, że zapiski w księdze istotnie były efektem odbywających się w ratuszu działań. Równocześnie mamy możliwość przeanalizowania znajdujących się w tych zapiskach śladów poświadczających, że procedury przewidziane przez prawo także były przestrzegane. Dotyczy to przede wszystkim rytuału składania przysięgi, z wzniesionymi palcami do świętych Boga („digitis erectis ad sanctos

⁵² KŁ SW 1916, nr 168 (1432 r.).

⁵³ KŁ SW 1916, nr 918 (1446 r.).

⁵⁴ SCHMIDT-WIEGAND 1982, s. 363–379, s. 372; MOSTERT 2011, s. 7. Cf. też ADAMSKA 2017, s. 19–34.

⁵⁵ Ortyl 1972, s. 291–293; SZCZERBIC 2011, *passim*.

⁵⁶ GROICKI 1953, s. 96–99; SCHMIDT-WIEGAND 1982, s. 366–369.

⁵⁷ GROICKI 1953, s. 155–157.

⁵⁸ SZCZERBIC 2011, s. 241 nn.; SCHMIDT-WIEGAND 1982, s. 376–378. Ostatnio na ten temat: KOWALSKI 2013, s. 135–140; DUDA, JÓŹWIĄK 2014, s. 173–192; MIKOŁAJCZYK 2013, s. 371–394 (rozdz. X „Przysięga dowodowa”, tu także wcześniejsza literatura przedmiotu).

Dei”)⁵⁹ oraz czterokrotnego składania oświadczeń, m.in. dotyczących zastrzeżenia długu na majątku dłużnika⁶⁰.

Stosowana w zapiskach sądowych terminologia także stanowi świadectwo znajomości procedur procesu sądowego. Wtrącone przez pisarzy słowa wernakularne dowodzą, że w toczącym się w języku rodzimym procesie używano fachowych określeń: „iudicium magnum alias poweth”⁶¹, „protestavit alias przypowydzyał schą”⁶². Trzeba równocześnie wyraźnie podkreślić istnienie różnic między terminologią prawną występującą w warszawskich aktach miejskich w XV w. a tą używaną w XVI stuleciu. W późniejszych spośród badanych ksiąg jest ona o wiele bardziej wyspecjalizowana, pojawiają się terminy wcześniej niestosowane, np. *allegare causam* (wznović sprawę, po raz pierwszy w 1506 r.)⁶³, *impetio* (roszczenie prawne, skarga, 1508 r.)⁶⁴, *absolutio* (uwolnienie oskarżonego od winy, 1508 r.)⁶⁵, *emenda* (nawiązka, 1526 r.)⁶⁶, *reconvenire* (wnieść skargę przeciwną, 1529 r.)⁶⁷.

Można także stwierdzić, że władze Starej Warszawy odczuwały potrzebę procedowania zgodnie z przepisami prawa chełmińskiego. W 1473 r. burmistrz i wójt wspólnie zwrócili się do rady Torunia o pouczenie prawne, pytając dokąd według prawa chełmińskiego należy kierować apelację od wyroku sądu ławniczego, jeśli pozwany złożył ją przed sądem w obecności powoda. Pytano poza tym o to, gdzie i kiedy należy tę apelację odczytać i kto powinien dokument opieczetować: rada wspólnie z ławą czy tylko rada⁶⁸. Dodajmy, że ława otrzymała własną pieczęć w 1469 r.⁶⁹ i być może to właśnie spowodowało zainteresowanie ławników kompetencjami w zakresie pieczętowania dokumentów. Zwracanie się do Torunia o pomoc prawną nie było zresztą w tym czasie w Warszawie czymś wyjątkowym. W 1467 r. wniesiono apelację od wyroku wymierzonego w Warszawie w sprawie o wydanie majątku, a w 1472 r. w sprawie kary nałożonej na uczestników bójki zakończonej zranieniem jednej ze stron⁷⁰.

Kolejna wzmianka o orzeczeniu wydanym przez radę toruńską na prośbę warszawian pochodzi dopiero z 1508 r.⁷¹ Zapiska w księdze ławniczej informuje nas, że

⁵⁹ Informacja o tak składanej przysiędze pojawia się po raz pierwszy w 1508 r., KŁ SW 2020b, nr 2199.

⁶⁰ Np. KŁ SW 2020a, nr 761 (1464 r.), 867, 880 (1465 r.), 1059, 1063, 1064, 1067, 1069 (1466 r.).

⁶¹ KŁ SW 2020b, s. 306.

⁶² KŁ SW 2020d, nr 3952

⁶³ KŁ SW 2020b, nr 2082.

⁶⁴ KŁ SW 2020b, nr 2201.

⁶⁵ KŁ SW 2020b, nr 2201.

⁶⁶ KŁ SW 2020d, nr 3601.

⁶⁷ KŁ SW 2020d, nr 3844.

⁶⁸ KAMIŃSKA 1980, s. 114–115.

⁶⁹ Uwieczniono to specjalnym wpisem do księgi, KŁ SW 2020a, nr 1315.

⁷⁰ KAMIŃSKA 1980, s. 117.

⁷¹ KŁ SW 2020b, nr 2191.

mieszczanin Jan Wilczek, toczący proces w sprawie spadkowej, otrzymał z Torunia ortyl dotyczący sprawy dziedziczenia murowanego domu i zażądał wpisania jego treści do akt ławniczych. Ławnicy zwrócili się o decyzję w tej sprawie do rady, która poleciła dokonanie zapisu w księdze.

Interesujące wyniki przynosi także analiza użycia w warszawskich księgach miejskich słowa ortyl (*ortilegium*, *orthilegium*) oznaczającego decyzję prawną, orzeczenie sądu, pouczenie prawne sądu wyższego prawa niemieckiego, a także propozycję wyroku⁷². Występuje on wielokrotnie w badanych księgach ławniczych i nieco rzadziej w zapiskach radzieckich. Pierwsze noty są jednak bardzo lakoniczne i trudno na ich podstawie stwierdzić, kto, do kogo i w jakiej sprawie zwrócił się o pouczenie⁷³. Niektóre zapiski sporządzone w pierwszej i na początku drugiej połowy XV w. mogą sugerować, że termin ortyl oznaczał po prostu wyrok⁷⁴ lub wyrok na piśmie („litera alias orthel”)⁷⁵. Zapiska sporządzona w 1438 r. dowodzi, że obowiązywał sześciotygodniowy termin uzyskania wyroku wydanego, jak można przypuszczać, przez sąd, do którego zwrócono się z apelacją. Właśnie na taki okres zawieszono sprawę między mieszczanami Janem Pątką a Hermanem, uzasadniając, że jest to czas potrzebny „ad scribendum ortely”⁷⁶. Na podstawie innych, nieco późniejszych wzmianek możemy stwierdzić, że ława Starej Warszawy w sprawach wątpliwych zwracała się w pierwszej kolejności do rajców, których wyroki określano jako *ortilegium*⁷⁷. Dopiero kolejną instancją był sąd wyższy prawa chełmińskiego w Toruniu, tworzony przez tamtejszych rajców, którzy swoje ortyle adresowali do swych warszawskich odpowiedników⁷⁸.

Interesującym świadectwem kultury i świadomości prawnej warszawskich elit są procedury odwoływania się do sądu książęcego, a po inkorporacji Mazowsza — królewskiego. Mieszczanie, zgodnie z regułami prawa, mieli obowiązek stawać przed sądem monarszym w przypadku odwołania od wyroku wydanego zgodnie z zasadami prawa miejskiego. Rajcy Starej Warszawy starali się jednak maksymalnie ograniczać apelacje do księcia, m.in. poprzez uchwały wydane w latach 1522 i 1523. W 1522 r. zagrożono karami finansowymi mieszczanom odwołującym się do władcy od orze-

⁷² Słownik Łaciny Średniowiecznej w Polsce, http://scriptores.pl/lexicon/pl/lemma/ortilegium-m#haslo_prosty (dostęp: 3 lutego 2020).

⁷³ „Veniens Anna relicta Zarychte Petri constituit Nicolaum Nerka orthilegium attemptare, veluti ipsamet, si presentibus interesset”, KŁ SW 1916, nr 428 (1438 r.).

⁷⁴ KŁ SW 2020a, nr 175 (1456 r.).

⁷⁵ KŁ SW 1916, nr 458.

⁷⁶ KŁ SW 1916, nr 489.

⁷⁷ KŁ SW 2020a, nr 867 („Ludwyk suscepit ortilegium, quem domini consules decreverunt”, 1465 r.); KŁ SW 2020b, nr 2025 („Nos vero scabini exaudita parcium propositio et responsione ad dominos consules pro ortilegio missimus et domini consules auditis his per suam sententiam decreverunt”, 1505 r.). Podobnie KŁ SW 2020b, nr 2049 (1505 r.), 2082, 2088 (1506 r.); KŁ SW 2020c, nr 3100, 3125 (1520 r.).

⁷⁸ KR SW 2020c, nr 3138 (1520 r.); 3191 (1521 r., tekst ortylu z roku 1519).

czenia rady bezzasadnie, tj. bez uzyskania zmiany wyroku. Rok później rajcy zobowiązali się, że w razie potrzeby będą się zwracać z apelacją do sądu wyższego prawa miejskiego, a książę ma stanowić dopiero kolejną instancję⁷⁹. Zachowały się także informacje świadczące o tym, że ławnicy zobowiązywali strony do nieodwoływania się od ich wyroku do księcia⁸⁰. Działania urzędników miejskich utrudniające apelacje były skuteczne. Kwerenda w zapiskach z Metryki Mazowieckiej dowodzi, że obywatele miast, nie tylko zresztą Starej Warszawy, niezbyt często pojawiali się przed sądem książęcym⁸¹. Być może dlatego, że książę niejednokrotnie uchylał się od wydania wyroku. Zdarzało się odsyłanie apelacji do Torunia⁸² bądź zrzekanie się prerogatyw sądowych na rzecz rajców. Na przykład w lutym 1494 r. rada Starej Warszawy w imieniu księcia Konrada III Rudego rozstrzygała spór między wpływowymi mieszczanami: Janem Beneszem i Stanisławem Stańczykiem⁸³. Podobnie było w przypadku konfliktu o okazały majątek pozostały po śmierci Marty Serafinowej, bezdziejnej a zamożnej wdowy po burmistrzu Serafinie⁸⁴. Apelacja do książąt złożona przez uznających się za pokrzywdzonych wyrokiem sądów miejskich Mikołaja Gocza ze Starej Warszawy i Jana Kościeszę z Rakowca nastąpiła po długoletnim procesie i wyczerpaniu innych środków prawnych, m.in. po wydaniu oryentułu przez sąd wyższy prawa chełmińskiego w Toruniu⁸⁵. Sąd książęcy odesłał jednak sprawę z powrotem do sądu miejskiego i w listopadzie 1524 r. strony ponownie stanęły przed warszawskimi ławnikami, którzy powtórzyli swój poprzedni wyrok. Mikołaj Gocz i Jan Kościeszka znowu zapowiedzieli apelację do księcia⁸⁶, któremu zresztą nie było dane zakończyć sporu. 12 czerwca 1527 do księgi ławniczej Starej Warszawy wpisano ostateczny wyrok (*sententia deffinitiva*), wydany przez Zygmunta Starego 15 maja tegoż roku w Krakowie⁸⁷.

Mieszczanie warszawscy zaczęli częściej wnosić apelacje do sądu książęcego po tumulcie warszawskim, który miał miejsce w pierwszych miesiącach 1525 r. Wprawdzie, jak już wspomniano, władze Starej Warszawy uchylły edykt wydany przez Janusza III, ustalający m.in. sposób apelacji do księcia od wyroków rady⁸⁸, ale

⁷⁹ KR SW1963, nr 1465, 1531; STRZEMBOSZ 1959, s. 23–24.

⁸⁰ KR SW 2020c, nr 2635 (1514 r.).

⁸¹ WŁODARSKI 1918, *passim*; WŁODARSKI 1930, *passim*.

⁸² Przykład takiej sprawy z 1459 r. cytuje SĘDEK 1975, s. 233.

⁸³ KR SW, nr 212.

⁸⁴ KŁ SW 2020c, nr 3392 (1523 r.). O zamożności i wpływach Serafina może świadczyć przypisywana mu fundacja kaplicy św. Krzyża, SZANIAWSKA 1980, s. 29–30.

⁸⁵ KŁ SW 2020c, nr 3137 (1520 r.). Marta Serafinowa jako zmarła jest wzmiankowana po raz pierwszy w marcu 1516 r., spory o pozostawiony majątek zaczęły się toczyć przed ławą warszawską w kwietniu tego samego roku, później były kontynuowane przed sądem wyższym w Toruniu, KŁ SW 2020c, nr 2734, 2763 (1516 r.), 2820, 2853, 2893 (1517 r.), 2937–2939, 2947 (1518 r.), 3013, 3138 (1519 r.), 3233 (1521 r.).

⁸⁶ KŁ SW 2020d, nr 3452 (1524 r.).

⁸⁷ KŁ SW 2020d, nr 3717.

⁸⁸ STRZEMBOSZ 1959, s. 79 nn.

zasada nadrzędności sądu władcy cały czas obowiązywała. Można odnieść wrażenie, że od drugiej połowy 1525 r. klienci sądów miejskich — i być może także książę — zaczęli bardziej zdecydowanie egzekwować swoje prawa, a miejskie elity władzy musiały to zaakceptować.

Inkorporacja księstwa mazowieckiego do Królestwa Polskiego, która nastąpiła po wygaśnięciu mazowieckiej linii Piastów, nie zmieniła w radykalny sposób procedur odwoławczych w procesach toczonych przed warszawskimi sądami miejskimi. Sąd książęcy zastąpiły orzeczenia wojewody mazowieckiego, pełniącego w okresie przejściowym rolę namiestnika królewskiego⁸⁹, i samego króla⁹⁰. Trzeba jednak podkreślić, że zastąpienie książąt mazowieckich, których autorytet zwłaszcza w ostatnich latach panowania uległ ogromnemu nadwątleniu, przez króla polskiego miało pewne skutki. Zakończyło się odsyłanie apelacji do rozstrzygnięcia przez rajców, władca wydawał wyroki uznawane przez strony sporu za ostateczne.

Tylko jedna, niestety bardzo lakoniczna zapiska w aktach radzieckich może sugerować, że warszawska rada pełniła rolę sądu wyższego dla mniejszych ośrodków mazowieckich. Jest to informacja o wyroku wydanym przez rajców w sporze, który toczyli między sobą mieszczanie z Czerska. Z notki wynika, że sprawa odbyła się najpierw przed sądem ławniczym w Czersku, potem któraś ze stron zwróciła się o apelację do sądu ziemskiego, ten odesłał sprawę z powrotem do Czerska („ad consules et ipsorum iudicium civile”), żeby następnie trafiła ona do rady Starej Warszawy⁹¹.

Wzmianki świadczące o tym, że zdawano sobie sprawę z istnienia odrębności w systemach prawa miejskiego, chełmińskiego i magdeburskiego, są stosunkowo późne i rzadkie. Kontakty gospodarcze i rodzinne z mieszkańcami miast Królestwa Polskiego, rządzącymi się prawem magdeburskim musiały wprawdzie powodować konieczność zapoznania się z procedurami magdeburskimi, były one jednak w znacznym stopniu zbliżone do systemu chełmińskiego⁹². W księgach warszawskiej ławy określenie *ius Magdeburgense* w zasadzie nie występuje, pada tylko raz, przy okazji wpisu dokumentu ławników z Wilna dotyczącego podziałów majątkowych między rodzeństwem Zofią żoną Andrzeja Tyszki z Wilna i Sykstusem Ruckim z Warszawy, gdzie — być może tylko mechanicznie i formularzowo — podkreślono, że pisemne zeznanie zostało złożone „iuxta formam iuris Magdeburgensis”⁹³.

Nieco wyraźniej widoczna jest w źródłach świadomość różnic między prawem miejskim a ziemskim. W 1527 r. toczyła się sprawa o podział majątku po zmarłym Michale Filipowiczu, patrycjuszu warszawskim, bogatym kupcu i dzierżawcy przewozu na Wiśle, między jego żoną Anną i kilkorgiem dzieci płci obojga. Jak

⁸⁹ Pierwsze takie odwołanie nastąpiło już w listopadzie 1526 r., KŁ SW 2020d, nr 3663; podobnie nr 3714 (1527 r.).

⁹⁰ KŁ SW 2020d, nr 3842 (1529 r.).

⁹¹ KR SW, nr 1655 (1525 r.).

⁹² Zwłaszcza od przełomu XIV i XV w., KAMIŃSKA 1980, s. 47.

⁹³ KŁ SW 2020d, nr 4216 (1534 r.).

głosi wpis, „ex decreto iuris” Anna powinna odziedziczyć połowę majątku, a drugą połowę należy w równych częściach podzielić między dzieci „zgodnie z wymogami prawa chełmińskiego” („iuxta exigenciam iuris Culmensis”)⁹⁴. Filipowiczowa nie zgodziła się z tym wyrokiem, stwierdzając, że taki podział dotyczy tylko tych dóbr ruchomych i nieruchomości, które podlegają prawu chełmińskiemu („que iacent in iure Culmensi”). Natomiast dobra ziemskie powinny być z takich działań wyłączone⁹⁵. Z analogiczną sytuacją ławnicy zetknęli się w 1531 r., kiedy Stanisław Kazub, podobnie jak Filipowicz zamożny i wpływowy patrycjusz, nie zgodził się, aby sąd miejski rozpatrywał sprawy kmieci z należącej do niego wsi, stwierdzając, że w przypadku chłopów sprawa nie podlega prawu miejskiemu tylko ziemskiemu. Ława zgodziła się z tą argumentacją, odsyłając powoda „ad ius terrestre”⁹⁶. Nie ulega zatem wątpliwości, że przedstawiciele elit mieszczańskich Starej Warszawy, posiadający jako własność bądź dzierżawę grunty orne, folwarki czy nawet całe wsie położone poza terenem jurysdykcji miejskiej⁹⁷, mieli pełną świadomość, że dobra te podlegają prawu ziemskiemu.

Siedzibę sądu grodzkiego i ziemskiego ziemi warszawskiej stanowił zamek książęcy, po inkorporacji Mazowsza do Korony — królewski⁹⁸. Sondażowe badania przeprowadzone przez Michała Kuleckiego wskazują, że ok. 7% spraw wpisanych do warszawskich ksiąg sądów szlacheckich w latach 1526–1600 dotyczyło spraw obywateli Starej Warszawy⁹⁹. Wydaje się, że w okresie wcześniejszym mogło być podobnie. Przez cały badany okres prawo ziemskie było obecne w kulturze prawnej miasta. Podlegały mu pozamiejskie majątki mieszczan, podlegała mu szlachta pojawiająca się przed warszawskimi urzędami przy okazji załatwiania różnego rodzaju interesów i rozstrzygania sporów, często dotyczących spraw spadkowych, czyli kwestii normowanych w różny sposób w poszczególnych systemach prawnych¹⁰⁰. Trzeba też pamiętać, że przed urzędnikami ziemskimi i starostą rozstrzygane były kwestie sporne między mieszczanami a Żydami¹⁰¹. Niektóre z tego rodzaju spraw były załatwiane przed dwoma urzędami, ziemskim i miejskim. Na przykład w aktach ławniczych Starej Warszawy w 1469 r. zanotowano informację o spłacie długu zaciągniętego przez Andrzeja Górczewskiego (przedstawiciela rodziny byłych wójtów

⁹⁴ KŁ SW 2020d, nr 3708.

⁹⁵ Podobne sprawy i argumentację dotyczącą przynależności dóbr do prawa ziemskiego można znaleźć w dwóch wpisach z 1533 r., KŁ SW 2020d, nr 4120, 4133.

⁹⁶ KŁ SW 2020d, nr 4023.

⁹⁷ Np. w 1526 r. Anna Filipowiczowa i dwójka jego dzieci otrzymali w zastaw od rządzącej wówczas Mazowszem Anny Konradówny wieś Thuszcz, GOŁDYS 2019, s. 173–196.

⁹⁸ Skutkiem tego był brak wyraźnego podziału ksiąg w związku z pracą konkretnego urzędu, KULECKI 2008, s. 30.

⁹⁹ KULECKI 2008, s. 32.

¹⁰⁰ Np. KŁ SW 2020a, nr 41 (1454 r.), 112 (1455 r.); KŁ SWb, *Księga ławnicza Starej Warszawy z lat 1497–1511*, nr 2181 (1508 r.); KŁ SW 2020c, nr 2585 (1514 r.), 2763 (1516 r.).

¹⁰¹ RINGELBLUM 1932, s. 51–53.

warszawskich, współwłaściciela wsi Górcze) u mieszczanki Ludwigojowej, co zapisane zostało „in libro isto et in libro terrestri”¹⁰².

DZIAŁALNOŚĆ PRAWODAWCZA WARSZAWSKIEJ RADY

We wszystkich ośrodkach miejskich istotnym uzupełnieniem ogólnych przepisów prawa miejskiego były wilkierze, przy których pomocy rada miejska ustalała reguły życia na terenie podległym jej jurysdykcji¹⁰³. Dotyczyły one zatem najróżniejszych aspektów funkcjonowania mieszkańców miasta. Niestety nie zachowały się wilkierze wydane przez rajców warszawskich. Na podstawie wzmianek w księgach miejskich można jednak poznać ich tematykę i rolę w funkcjonowaniu miasta. Pierwszy zapis tego rodzaju pochodzi już z 1436 r., kiedy to jest mowa o zastawie domu „według prawa miejskiego, czyli według uchwały miasta” („secundum ius civile, hoc secundum laudum civitatis”¹⁰⁴). Wilkierz, utożsamiony niejako z prawem miejskim, zapewne precyzował wysokość opłat i czynszów związanych z dzierżawą nieruchomości. Można tak uznać na podstawie licznych zapisek tego rodzaju, w których powoływano się na uchwały miejskie przy ustalaniu wysokości czynszów bądź procentu od pożyczek¹⁰⁵. Dodajmy, że na początku XVI w. przy takich sprawach odwoływano się także do dokumentu papieskiego („debet solvere censum annuaem iuxta bullam sanctissimi pape Alexandri”)¹⁰⁶, czyli bulli wydanej w 1499 r. przez papieża Aleksandra VI na prośbę warszawskiej rady i rozstrzygającej sporne kwestie związane ze sprzedażą dóbr należących do sierot i nabywania za uzyskane pieniądze czynszów¹⁰⁷.

Inne wilkierze wydane przez rajców Starej Warszawy normowały kwestie związane z opieką nad dziećmi i wypłatą należnych im pieniędzy¹⁰⁸, opieką nad osobami starszymi na zasadzie dożywocia oraz kwestiami porządkowymi w mieście, np. murowaniem domów¹⁰⁹. Przede wszystkim jednak trzeba podkreślić, że rajcy wydawali też ustawy uzupełniające procedury prawne i normujące zasady ustrojowe miasta, czego przykładem jest wspomniana już ustawa z 1522 r. ograniczająca prawo apelacji do sądu książęcego.

¹⁰² KŁ SW 2020a, nr 1288.

¹⁰³ Więcej na temat wilkierzy wydawanych w miastach Królestwa Polskiego: BARTOSZEWICZ 2012, s. 115–118; o wilkierzach toruńskich: MACIEJEWSKI 1997, *passim*.

¹⁰⁴ KŁ SW 1916, nr 380.

¹⁰⁵ KŁ SW 1916, nr 1030 (1447r.), 1352, 1369 (1451 r.); KŁ SW 2020a, nr 119, 121, 131 (1456 r.); KŁ SW 2020b, nr 1809 (1501 r.), 1895 (1503 r.); KR SW 1963, nr 578, 583, 584, 586, 587, 589, 598 (1495 r.), 1842–1844 (1500 r.).

¹⁰⁶ KŁ SW 2020b, nr 1756 (1500r.), podobnie: KŁ SW 2020b, nr 1762 (1500 r.), 1895 (1503r.).

¹⁰⁷ AGAD, ZDP, sygn. 1538 (1499 r.).

¹⁰⁸ KR SW 1963, nr 35 (1458 r.), 37, 42 (1459 r.), 44 (1460 r.).

¹⁰⁹ KR SW 1963, nr 701 (1505 r.).

UDZIAŁ PROFESJONALISTÓW PIÓRA W KULTURZE PRAWA
STAREJ WARSZAWY

Rozpatrując kwestie związane z kulturą prawa, trzeba wyraźnie wyróżnić różne grupy mieszkańców miasta i różne poziomy znajomości prawa i jego procedur. Elitę w największym stopniu zaznajomioną z prawem i jego procedurami stanowili urzędnicy miejscy, przede wszystkim wieloletni rajcy i burmistrzowie oraz wójtowie i ławnicy. Bardzo ważną rolę pełnili także różnego rodzaju profesjonaliści: pisarze miejscy, pracownicy innych kancelarii, kościelnych, książęcej, ziemskiej i grodzkiej, zwłaszcza notariusze publiczni. Wszyscy ci ludzie potrafili, w mniejszym lub większym stopniu, procedować w zgodzie z przepisami prawa i sięgnąć w razie potrzeby do jego pisanych norm¹¹⁰.

Piętnastowieczni pisarze zatrudnieni przez władze miejskie Starej Warszawy wydają się być typowymi przedstawicielami grupy zawodowej zwanej „profesjonalistami słowa pisanego”. Byli dobrze przygotowani do pracy w kancelarii miejskiej i do wypełniania zadań stawianych im przez radę miejską. Mieli opanowane podstawy *ars dictaminis*, posługiwali się w miarę swobodnie łacina¹¹¹. Przynajmniej niektórzy z nich mieli wykształcenie uniwersyteckie. Błażej z Wartemberga, Cyryl z Głubczyc, Jan Fröben i Franciszek Liszczowic studiowali w Krakowie, Cyryl cieszył się stopniem bakałarza, a Fröben miał uprawnienia notariusza publicznego. Przynajmniej w kilku wypadkach rajcy warszawscy zatrudniali na stanowiskach pisarzy osoby posiadające doświadczenie zawodowe: Cyryl pełnił wcześniej analogiczną funkcję w Wilnie, Fröben z kolei pracował w kancelariach śląskich miast, Namysłowa i Wrocławia¹¹².

Równie ważną rolę w rozwoju kultury prawa pełnili zastępcy i opiekunowie sądowi. Byli to ludzie zawodowo lub półzawodowo zajmujący się reprezentowaniem stron w sądzie¹¹³, zorientowani w procedurach i potrafiący wypełnić swoje obowiązki zgodnie z wymogami prawa. W aktach miejskich warszawskich w XV i na początku XVI w. można zaobserwować obecność zastępców sądowych określanych terminami *prelocutor* (*prolocutor*), rzecznik lub *causidicus*. W zapiskach znajdujących się w księdze ławniczej z lat 1453–1471 regularnie pojawia się Bernard *prolocutor*¹¹⁴. W latach 1500–1503 występuje z kolei Marcin *prolocutor*¹¹⁵. Później tego rodzaju przydomki zanikają, jednak przez cały badany okres instytucja zastępstwa sądowego

¹¹⁰ Cf. MOSTERT 2011, s. 3.

¹¹¹ Ostatnio o języku łacińskim w warszawskich księgach miejskich: ZACHARA-ZWIĄZEK 2020.

¹¹² SOŁTAN 2008, s. 189–190; CZARNECKI 2015, s. 42–71.

¹¹³ Zapiski w księgach miejskich wszystkich chyba ośrodków dowodzą popularności instytucji zastępstwa procesowego, więcej na ten temat: BARTOSZEWICZ 2012, s. 197 nn.

¹¹⁴ KŁ SW 2020a, nr 51, 54, 70, 92, 185, 203, 258, 272, 391, 395, 402, 438, 442, 487, 578, 635, 643, 672, 774, 833, 947, 1042, 1121, 1127, 1129, 1199, 1211, 1214, 1221–1224, 1263, 1266, 1304, 1307, 1336, 1337, 1347, 1349, 1357, 1370, 1417, 1438, 1459, 1475, 1476, 1492.

¹¹⁵ KŁ SW 2020b, nr 1749, 1804, 1884, 1900.

cieszyła się znaczną popularnością. Na przykład ławnik Starej Warszawy Jan Szepioto w latach 1509–1512 reprezentował przed sądem ławniczym w sumie 10 osób, pochodzących ze Starej i Nowej Warszawy, Wrocławia, Wilna i Nadarżyna¹¹⁶. Jeszcze częściej w analogicznej roli występował Piotr Czeczotka wzmiankowany w latach 1522–1532 i reprezentujący zarówno mieszczan warszawskich, jak i osoby należące do stanu szlacheckiego (w tym także urzędników m.in. podstarościego warszawskiego Macieja Kozickiego), duchownych, a także przybyszy, m.in. z Poznania i Lublina¹¹⁷. Te i wiele innych przypadków wskazują, że pełnomocnicy sądowi niejednokrotnie reprezentowali przed warszawskim urzędem przybyszy z różnych ośrodków miejskich oraz przedstawiciele innych stanów, szlachty, duchowieństwa i chłopów. Taka tendencja nie jest wyjątkowa i możemy ją obserwować na przykładzie licznych miast Królestwa Polskiego. Dowodzi to jednak, że warszawskie *ius nostrum civile* było na tyle zawansowane, że dla osiągnięcia właściwego celu w trakcie procesu sądowego wskazane było skorzystanie z pomocy specjalisty.

ROLA DOKUMENTACJI PISANEJ

Równie istotnym zagadnieniem jak przestrzeganie ceremoniału i ustnych procedur jest kwestia występowania dokumentacji pisanej w charakterze środka dowodowego w sprawach toczących się przed sądami miejskimi. Pierwsza wzmianka na ten temat w źródłach warszawskich pochodzi z 1427 r., kiedy to mieszczanin łęczycki, Mikołaj Kowacka, przedstawił sądowi ławniczemu dokument wystawiony przez analogiczny urząd w jego rodzinnym mieście¹¹⁸. Kolejne wpisy w księgach miejskich potwierdzają ważną rolę dokumentu jako środka dowodowego, przede wszystkim w ręku przedstawicieli warszawskich elit urzędniczych i finansowych. W ich przypadku, zwłaszcza w sprawach związanych z kontaktami handlowymi z partnerami z większych ośrodków, posługiwanie się dokumentami i listami było koniecznością i codziennością. Do lat siedemdziesiątych XV w. o właśnie takiej formie potwierdzenia dokonanych działań dowiadujemy się najczęściej wtedy, gdy jedną ze stron był przybysz zajmujący się handlem dalekim albo szlachcic, duchowny bądź Żyd. W XVI w. ta sytuacja ulega zmianie i dokumentacja pisana, dokument lub wpis w księdze, jest środkiem dowodowym równoważnym z przysięgą bądź zeznaniami świadków.

W latach trzydziestych XV w. mieszczanie Starej Warszawy zaczęli sporządzać pisemne testamenty. Najstarszy zachowany został wpisany do księgi ławniczej w 1431 r. i stanowi akt ostatniej woli Piotra Łysego. Kolejny — nieznaney z imienia

¹¹⁶ BARTOSZEWICZ 2008, s. 95.

¹¹⁷ M.in. KŁ SW 2020c, nr 3266, 3372, 3377, 3378, 3380, 3388, 3405, 3411, 3414, 3419, 3444, 3445; KŁ SW 2020d, nr 3465, 3470, 3477–3479, 3481, 3483, 3493, 3491, 3534, 3566, 3576, 3627, 3628, 3634, 3639, 3667, 3672, 3674, 3690, 3692, 3697, 3701, 3736, 3761, 3763, 3769, 3777, 3820, 3833, 3874, 3897, 4018, 4024, 4035, 4043.

¹¹⁸ KŁ SW 1916, nr 6.

żony szewca Piotra Festera — zanotowano niespełna rok później¹¹⁹. Ostatni z aktów ostatniej woli wpisanych do tej księgi ławy nosi datę 3 września 1436¹²⁰. Od tego momentu zaprzestano wpisywania tekstów testamentów do protokołów posiedzeń ławniczych, co można uznać za dowód założenia osobnej księgi, w której notowano dyspozycje ostatniej woli obywateli Starej Warszawy¹²¹. Interesująca z tego punktu widzenia jest zapiska z 1455 r. poświadczająca odwołanie przez Andrzeja Kazuba testamentu zapisanego „w innym rejestrze albo na karcie”¹²². O rok późniejsza jest z kolei wzmianka mówiąca, że pisemnego aktu ostatniej woli żądano jako dowodu w sprawie zapisu dokonanego przez Urszulę Pielgrzymowicową na rzecz kolegiaty św. Jana¹²³.

Choćby tylko ta jedna wzmianka każe zastanowić się nad wpływem duchownych na kształtowanie się kultury prawnej Starej Warszawy, przy czym najważniejsza wydaje się być rola kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Jana, w 1406 r. podniesionego do rangi kolegiaty¹²⁴. Przedstawicielem stanu duchownego był wprawdzie tylko jeden ze znanych nam pisarzy warszawskich, Jerzy, późniejszy wikariusz w kolegiacie św. Jana, wzmiankowany w 1428 r. jako „condam notarius Warschoviensis”¹²⁵. Jednakże przez cały badany okres występowali przed warszawskimi urzędami miejskimi duchowni, wśród nich warszawscy kanonicy¹²⁶. Jest oczywiste, że oczekiwali oni postępowania sądowego zgodnego z procedurami, a także pisemnego poświadczania dokonanych czynności. Najstarsze zapiski w księdze radzieckiej Starej Warszawy dowodzą, że opieka nad kościołami, klasztorami i szpitalami stanowiła istotny czynnik stymulujący rozwój kultury pisma w kręgu elit miejskich¹²⁷, noty te dotyczą bowiem spraw mieszczkańskiego patronatu nad ołtarzami w kolegiacie św. Jana. Jest zatem całkiem prawdopodobne, że nadanie mieszczanom warszawskim prawa patronatu nad szpitalem św. Ducha w 1388 r. już wówczas spowodowało konieczność prowadzenia jakiejś dokumentacji pisanej, dotyczącej nadzoru nad szpitalnymi pieniędzmi¹²⁸.

¹¹⁹ KŁ SW 1916, nr 166, 171.

¹²⁰ KŁ SW 1916, nr 373.

¹²¹ O księgach testamentów w miastach polskich: BARTOSZEWICZ 2012, s. 109–110.

¹²² „in alio registro aut cedula”, KŁ SW 2020a, nr 76.

¹²³ KŁ SW 2020a, nr 175.

¹²⁴ KARWASIŃSKA 1997, s. 229.

¹²⁵ KŁ SW 1916, nr 66.

¹²⁶ Np. KŁ SW 2020a, nr 175 (1456 r.), 472 (1459 r.), 647 (1462 r.); KŁ SW 2020c, nr 3116, 3123, 3124, 3135 (1520 r.), 3352 (1523 r.); KŁ SW 2020d, nr 4060 (1532 r.).

¹²⁷ Z lat 1447–1478, KR SW 1963, nr 1–174.

¹²⁸ WIERZBOWSKI 1913, nr 6. Zarządzanie przez władze miejskie dochodami szpitali i konieczność sporządzania w związku z tym pisemnej dokumentacji było już niejednokrotnie omawiane w literaturze przedmiotu, najczęściej na przykładzie konkretnych miast, np.: GALVIN 2002, s. 143–144; SŁOŃ 2000, s. 44–79.

*

Kultura prawa w Warszawie XV i pierwszej połowy XVI w. stanowi zagadnienie wymagające dalszych badań. Można jednak z całym przekonaniem stwierdzić, że w tym okresie mamy do czynienia z systematycznym wzrostem znajomości przepisów i procedur prawnych, a także umacnianiem się roli pisma i dokumentu pisanego w procesie sądowym. Zwłaszcza w XVI w. wyraźnie ulega zwiększeniu rola sądu wyższego prawa chełmińskiego w Toruniu i częstotliwość składanych do niego apelacji. Widoczny jest też rozwój terminologii prawniczej stosowanej w zapiskach prowadzonych przez warszawskich pisarzy.

Wzrost kultury prawa towarzyszył rozwojowi gospodarczemu miasta i kontaktów handlowych. Przynajmniej od początku XV w. były one jednym z czynników wymuszających na mieszkańcach Warszawy kontakt z prawem i pismem, zarówno w wypadku spraw spornych, jak i niespornych. Trzeba przy tym pamiętać, że oprócz Torunia i Gdańska, które posiadały prawo chełmińskie, znaczna część partnerów handlowych warszawian wywodziła się z ośrodków lokowanych na prawie magdeburskim (Wrocław, Lublin), co sprzyjało zacieraniu się różnic między odmianami prawa niemieckiego. Z kolei sprzężenie miasta z zamkiem książęcym (później królewskim) z jednej strony i posiadanie przez najzamożniejszych mieszczan starej Warszawy dóbr na terenach niepodlegających miejskiej jurysdykcji z drugiej powodowało współistnienie na terenie miasta prawa miejskiego i ziemskiego. Warszawskie akta miejskie zawierają wzmianki świadczące, że przynajmniej urzędnicze elity zdawały sobie sprawę z różnic i odrębności w tym zakresie. W zapiskach sądów miejskich podkreślano znaczenie i zgodność działań sądów miejskich z *ius Culmense*, a wzorów i pouczeń prawnych szukano w Toruniu.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

AGAD [= Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie]
ZDP [= Zbiór Dokumentów Pergaminowych], sygn. 1538
AP Toruń [= Archiwum Państwowe w Toruniu]
Katalog I, sygn. 370a, 430, 468a, 705
Listy cechowe, sygn. 4012, 4084

ŹRÓDŁA PUBLIKOWANE I LITERATURA PRZEDMIOTU

ADAMSKA 2017 = Anna Adamska, „*Czy Pan wie, kto ja jestem?*” *Kilka uwag o mechanizmach percepcji wzrokowej i skuteczności kodów westymentarnych w późnośredniowiecznej Europie*, w: „*Habitus facit hominem*”. *Spoleczne funkcje ubioru w średniowieczu i epoce nowożytnej*, red. Ewa Wólkiewicz, Monika Saczyńska, Marcin R. Pauk, Warszawa 2017, s. 19–34

- BARTOSZEWICZ 2003 = Agnieszka Bartoszewicz, *Czas w małych miastach. Studium z dziejów kultury umysłowej późnośredniowiecznej Polski*, Warszawa–Pułtusk 2003
- BARTOSZEWICZ 2008 = Agnieszka Bartoszewicz, *U progu społeczeństwa obywatelskiego. Warszawskie sądownictwo samorządowe w późnym średniowieczu*, „Rocznik Warszawski”, XXXVI, 2008, s. 81–98
- BARTOSZEWICZ 2012 = Agnieszka Bartoszewicz, *Piśmienność mieszczkańska w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa 2012
- BARTOSZEWICZ 2017 = Agnieszka Bartoszewicz, *Urban Literacy i Late Medieval Poland*, Turnhout 2017 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, XXXIX)
- BOGUĆKA, SAMSONOWICZ 1986 = Maria Bogućka, Henryk Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczkaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986
- BORKOWSKA-BAGIEŃSKA 2000 = Ewa Borkowska-Bagieńska, *Polska w Europie. Refleksje nad europejską kulturą prawną*, w: *Prawo wczoraj i dziś. Studia dedykowane profesor Katarzynie Sójce-Zielińskiej*, red. Grażyna Bałtruszajtys, Warszawa 2000
- CZARNECKI 2015 = Roland Czarnecki, *Kronika Namysłowa autorstwa Johanna Frobenia jako utwór dziejopisarstwa miejskiego*, Warszawa 2015
- DUDA, JÓZWIĄK 2014 = Michałina Duda, Sławomir Józwiak, *Ze świata średniowiecznej symboliki. Gest i forma przysięgi w chrześcijańskiej Europie (X–XV w.)*, Kraków 2014
- ESTREICHER 1931 = Stanisław Estreicher, *Kultura prawnicza w Polsce XVI wieku*, Kraków 1931
- ESTREICHER 1990 = Stanisław Estreicher, *O źródłach najdawniejszego prawa chełmińskiego [Nieznany zwód mazowiecki będący kompilacją najstarszych orygli chełmińskich z XIII–XIV wieku]*, w: *Lokacje miast na prawie chełmińskim*, w: *Studia Culmensia Historico-Juridica czyli Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, red. Zbigniew Zdrójkowski, t. II, Toruń 1988, s. 145–156
- GALVIN 2002 = Michael Galvin, *Credit and parochial charity in fifteenth-century Bruges*, „Journal of Medieval History”, XXVIII, 2002, s. 131–154
- GOŁDYS 2019 = Norbert Gołdys, *Dokument zastawny wsi Thuszcz z dnia 25 kwietnia 1526 r. Edycja, tłumaczenie, komentarz*, „Teki Historyka”, LIV, 2019, s. 173–196
- GOŁEMBIOWSKI 1990 = Maciej Gołembowski, *Lokacje miast na prawie chełmińskim*, w: *Studia Culmensia Historico-Juridica, czyli Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, red. Zbigniew Zdrójkowski, t. I, Toruń 1990, s. 229–333
- GÓRSKI 1981 = Zbigniew Górski, *Inwentarz ksiąg miejskich miasta Starej Warszawy z lat 1670–1672 opracowany przez Stefana Hankiewiczza*, „Teki Archiwalne”, XVIII, 1981, s. 43–64
- GRABOWSKI 2008 = Janusz Grabowski, *Ustrój i organizacja władz Starej i Nowej Warszawy w epoce ksiąząt mazowieckich (XIV–XVI wiek)*, „Rocznik Warszawski”, XXXVI, 2008, s. 61–80
- GROICKI 1953 = Bartłomiej Groicki, *Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburckiego w Koronie Polskiej*, wyd. Karol Koranyi, Warszawa 1953 (Biblioteka Dawnych Polskich Pisarzy-Prawników, I)
- JUREK 2018 = Tomasz Jurek, *Biskupstwo poznańskie w wiekach średnich*, Poznań 2018
- KACZMARCZYK 1936 = *Liber scabinorum Veteris Civitatis Thoruniensis 1363–1428*, wyd. Kazimierz Kaczmarczyk, Toruń 1936
- KAMIŃSKA 1980 = Krystyna Kamińska, *Sądownictwo miasta Torunia do połowy XVII wieku na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski*, Warszawa 1980

- KAMIŃSKA 1988 = Krystyna Kamińska, *Prawo chełmińskie w Toruniu (1233–1793)*, w: *Lokacje miast na prawie chełmińskim*, w: *Studia Culmensia Historico-Juridica czyli Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, red. Zbigniew Zdrójkowski, t. II, Toruń 1988, s. 23–84
- KARWASIŃSKA 1997 = Jadwiga Karwasińska, *Szpital św. Ducha w Warszawie. Dzieje fundacji Anny Bolesławowej księżny mazowieckiej początkowe (1444–1544)*, w: Jadwiga Karwasińska, *Wybór pism. Kujawy i Mazowsze*, Warszawa 1997, s. 221–260
- KŁ NW 1960 = *Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy*, t. I: 1416–1485, wyd. Adam Wolff, Wrocław 1960
- KŁ SW 1916 = *Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy z XV wieku, Księga nr 525 z lat 1427–1453*, wyd. Stefan Ehrenkreutz, Warszawa 1916
- KŁ SW 2020a = *Księga ławnicza Starej Warszawy z lat 1453–1471 (1472)*, wyd. Agnieszka Bartoszewicz, Katarzyna Warda, Urszula Zachara–Związek, w: *Księgi ławnicze Starej Warszawy 1453–1535*, red. Agnieszka Bartoszewicz, Warszawa 2020, s. 7–275
- KŁ SW 2020b = *Księga ławnicza Starej Warszawy z lat 1497–1511*, wyd. Agnieszka Bartoszewicz, Krzysztof Mrozowski, w: *Księgi ławnicze Starej Warszawy 1453–1535*, red. Agnieszka Bartoszewicz, Warszawa 2020, s. 277–482
- KŁ SW 2020c = *Księga ławnicza Starej Warszawy z lat 1511–1524*, wyd. Maciej T. Radomski, w: *Księgi ławnicze Starej Warszawy 1453–1535*, red. Agnieszka Bartoszewicz, Warszawa 2020, s. 483–739
- KŁ SW 2020d = *Księga ławnicza Starej Warszawy z lat 1524–1535*, wyd. Agnieszka Bartoszewicz, w: *Księgi ławnicze Starej Warszawy 1453–1535*, red. Agnieszka Bartoszewicz, Warszawa 2020, s. 741–959
- KOCZOROWSKA-PIELIŃSKA 1958 = Ewa Koczorowska-Pielińska, *Struktura gospodarczo-społeczna Nowej Warszawy w XV wieku*, „Przegląd Historyczny”, XLIX, 1958, 2, s. 296–310
- KOWALSKI 2013 = Grzegorz M. Kowalski, *Zwyczaj i prawo zwyczajowe w doktrynie prawa i praktyce sądów miejskich karnych*, Kraków 2013
- KR SW 1963 = *Księga radziecka miasta Starej Warszawy, (1447–1527)*, t. I, wyd. Adam Wolff, Wrocław 1963
- KULECKI 2008 = Michał Kulecki, *Sprawy mieszczan Starej i Nowej Warszawy w warszawskich aktach ziemskich i grodzkich od roku 1526 do początków XVII wieku*, „Rocznik Warszawski”, XXXVI, 2008, s. 27–33
- Lites* 1890 = *Lites ac res gestae inter Polonos ordinemque cruciferorum*, t. I, Poznań 1890
- MACIEJEWSKI 1997 = Tadeusz Maciejewski, *Wilkieże miasta Torunia*, Poznań 1997
- MATUSZEWSKI 1995 = Józef Matuszewski, *Prawo sądowe na wsi polskiej lokowanej na prawie niemieckim*, w: *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, t. II, Łódź 1995, s. 40–75
- MIKOŁAJCZYK 2013 = Marian Mikołajczyk, *Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI–XVIII wieku*, Katowice 2013
- MOSTERT 2011 = Marco Mostert, *Introduction*, w: *Medieval Legal Process. Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages*, red. Marco Mostert, Paul S. Barnwell, Turnhout 2011 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, XXII), s. 1–10
- MROZOWSKI 2020 = Krzysztof Mrozowski, *Przestrzeń i obywatele Starej Warszawy od schyłku XV wieku do 1569 roku*, Warszawa 2020

- NELKEN 2004 = David Nelken, *Using the Concept of Legal Culture*, „Australian Journal of Legal Philosophy”, XXIX, 2004, s. 1–26
- Ortyle 1972 = *Najstarsze staropolskie tłumaczenie Ortyli magdeburskich według rękopisu nr. 50 Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, oprac. Józef Reczek, Waclaw Twardzik, cz. II, Wrocław 1972
- RINGELBLUM 1932 = Emanuel Ringelblum, *Żydzi w Warszawie*, cz. 1: *Od czasów najdawniejszych do ostatniego wygnania w r. 1527*, Warszawa 1932
- RUDOLPH 2004 = Harriet Rudolph, *Rechtskultur in der Frühen Neuzeit. Perspektiven und Erkenntnispotentiale eines modischen Begriffs*, „Historische Zeitschrift”, 278, 2004, s. 347–374
- RUSSOCKI 1986 = Stanisław Russocki, *Wokół pojęcia kultury prawnej*, „Przegląd Humanistyczny”, XXX, 1986, 11–12, s. 15–22
- SAMSONOWICZ 1975 = Henryk Samsonowicz, *Warszawa w handlu średniowiecznym*, w: *Warszawa średniowieczna*, z. 2, Warszawa 1975 (Studia Warszawskie, XIX), s. 9–31
- SAMSONOWICZ 2015 = Henryk Samsonowicz, *Początki Warszawy*, w: *Początki Warszawy. Spojrzenie po 700 latach*, red. Henryk Rutkowski, Warszawa 2015
- SCHMIDT-WIEGAND 1982 = Ruth Schmidt-Wiegand, *Gebärdensprache im mittelalterlichen Recht*, „Frühmittelalterliche Studien”, XVI, 1982, s. 363–379
- SĘDEK 1972 = Marek Sędek, *Czy uprawnienia majątkowe kobiet w Starej Warszawie odpowiadały zasadom prawa chełmińskiego*, w: *Warszawa średniowieczna*, z. 1, Warszawa 1972 (Studia Warszawskie, XIII), s. 135–147
- SĘDEK 1974 = Marek Sędek, *O wzajemnym stosunku prawa ziemskiego i miejskiego na Mazowszu w XV i XVI w.*, „Rocznik Mazowiecki”, V, 1974, s. 115–132
- SĘDEK 1975 = Marek Sędek, *Instytucje i praktyka prawa chełmińskiego w Warszawie w XV wieku*, w: *Warszawa średniowieczna*, z. 2, Warszawa 1975 (Studia Warszawskie, XIX), s. 227–234
- SŁOŃ 2000 = Marek Słoń, *Szpitalne średniowiecznego Wrocławia*, Warszawa 2000
- SOŁTAN 2008 = Andrzej Sołtan, *Pisarze miejsy Starej Warszawy od XV do 1. połowy XVII wieku. Pochodzenie — wykształcenie — kariery*, „Rocznik Warszawski”, XXXVI, 2008, s. 171–194
- STRZEMBOSZ 1959 = Tomasz Strzembosz, *Tumult warszawski 1525 roku*, Warszawa 1959
- SZACHERSKA 1981 = Stella M. Szacherska, *Wójtowie dziedziczeni Starej Warszawy w XV i XVI wieku*, w: *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, red. Stefan K. Kuczyński, Warszawa 1981, s. 291–346
- SZANIAWSKA 1980 = Wanda Szaniawska, *Rozwój przestrzenny w latach 1339–1526*, w: *Warszawa. Jej dzieje i kultura*, red. Aleksander Gieysztor, Warszawa 1980
- SZCZERBIC 2011 = Paweł Szczerbic, *Ius municipale to jest prawo miejskie majdeburskie nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone*, wyd. Grzegorz M. Kowalski, Kraków 2011
- WIERZBOWSKI 1913 = *Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy 1376–1772*, wyd. Teodor Wierzbowski, Warszawa 1913
- WŁODARSKI 1918 = *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV–XVI wieku*, t. I: *Księga oznaczona nr 333 z lat 1417–1429*, wyd. Aleksander Włodarski, Warszawa 1918 (Monumenta Iuris, V)

- WŁODARSKI 1930 = *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV–XVI w.*, t. II: *Księga oznaczona nr 334 z lat 1429–1433*, wyd. Aleksander Włodarski, Warszawa 1930 (Monumenta Iuris, VI)
- WOLFF 1965 = Adam Wolff, *Skład rady i ławy miasta Starej Warszawy w latach 1381–1527*, „Rocznik Warszawski”, VI, 1965, s. 7–14
- WOLFF 1975 = Adam Wolff, *Uwagi do komunikatów Bogusława Gierlacha, Ewy Łuczyckiej, Stefana K. Kuczyńskiego, Adama Rutkowskiego i Marka Sędka*, w: *Warszawa średniowieczna*, z. 2, Warszawa 1975 (Studia Warszawskie, XIX), s. 235–237
- WYSOCKI 1975 = Jan Wysocki, *Organizacja kościelna Warszawy w XIV i XV w.*, w: *Warszawa średniowieczna*, z. 2, Warszawa 1975 (Studia Warszawskie, XIX), s. 239–250
- ZACHARA-ZWIĄZEK 2020 = Urszula Zachara-Związek, *Łacina późnośredniowiecznych ksiąg lawniczych Starej Warszawy*, Warszawa 2020

Legal culture in late medieval and early modern Warsaw

In the article the author discusses questions associated with legal culture of Old Warsaw burghers in the 15th and first half of the 16th century. She analyses the functioning of German law and operation of institutions governed by it, knowledge of various legal systems on the part of Warsaw burghers, their attitude to court regulations and procedures as well as transformations in this sphere occurring in the late Middle Ages and Early Modern Period. At that time the municipal system of Old Warsaw was based on Chelm Law, supplemented by successive privileges granted by rulers, municipal laws issued by Warsaw councillors as well as instructions and decisions of the Toruń council. However, it is possible to notice a coexistence and interpenetration in the city of various legal systems, with land law being of prime importance.

An analysis of records from town registers, primarily court registers from 1427–1535, has made it possible to conclude that the 15th century and first half of the 16th century were a period of systematic spread of knowledge of law among both city clerks and scribes employed by them. An increasingly important role began to be played by writing and documents used as evidence in court. The 16th century was marked by a clear rise in the stature of the high court of Chelm Law in Toruń and the frequency of appeals brought before it. However, the most important role was played by the monarch's court — after the incorporation of 1526 of the King of Poland. It is also possible to observe in the analysed sources a clear development of legal terminology used in the records kept by the Warsaw scribes.

